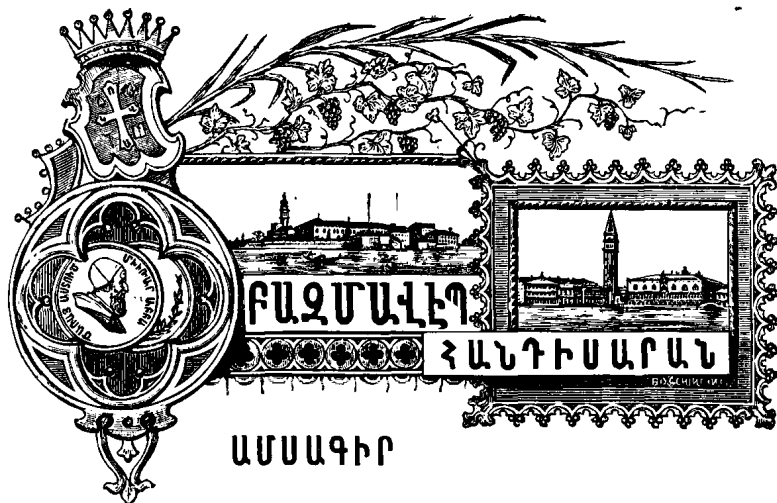

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՉԱՆՏՄԱԿԱՆ

ԿԻՓԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1898 ՀԱՏՈՐ ԵՋ ՄԱՅԻՍ

ՍԱՐԱԲԱՄԾՈՒՐՆԱՑԻ՝

ԿԱՄ

ԿԵՂԵՍ-ԱԳԱԹԱՆԻ ԳԵՂՈՍ

(Շար. տես յէջ 136)

2) Ս. Գիրքի. — Անանունի երկրորդ աղբիւրը Սեբիոսից յետոյ՝ եւ համարում եմ Սարբ Գիրքի հայերէն թարգմանութիւնը:

Նախ և առաջ մեր Հատուածում՝ մենք պատահում ենք բաւականաչափ թուով յատկանիշ բերլէական զարձուածքների, իսկ երբեմն և ամբողջ քաղաւածքների: որոնք յարմարեցած են Հայոց նահապետներին:

Այսպէս՝ Անանունի զարձուածքը (էջ 2) — “Եւ ծնաւ Արամանեակ ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Ամասիա: Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս և դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Գեղամ... Հարմա... Արամ, և բառացի կրկնութիւն է Խննդոց գրքի Ե զլիւի՝ մի կողմից և Ա. Մնացորդաց Թ զլիւի (տուն 25-27, 42 և 50) — միւս կողմից:

Անանունի զարձուածքը (էջ 5)՝ Կ Մեսաւ և Արամայիս, և կալաւ զերկիրն որդի նորա Ամասիա: Եւ ապա յետ նորա Գեղամ՝ Մեսաւ Գեղամ՝ և տիրեաց որդի նորա Հարմա, ... մի և նոյնն է, ինչ որ Ա. Մնացորդաց գրքի գլ. Ա. 43-51:

Խննդոց գրքիցն եւս (Ժ, 9-10, ԺԱ, 5) յարասութեամբ առնուած է Անանունի հեւեւեւ չհատուածը (էջ 8).

« Գայնմ՝ ժամանակի թաղաորեաց ի Բա-
բելոն որտորդ հսկայ Բէլն Տիտանեան... Եւ
էր իշխան ամենայն ազգաց՝ որ սփռեցան ի
վերայ երեսաց ամենայն երկրի », :

Նոյն իսկ Արարատ երկրի անունը (Ա-
նանուն էջ 2, 4), ուր առաջին անգամ
եկաւ Հայկ Բաբելոնից, և որի անուան տակ
իմանալու է Ասորեստանի մօտ գտնուած
Հայոց հարաւային գաւառներից մէկը, վեր-
ցրած է անկասկած նոյնպէս Սուրբ Գրքից (Գ-
թագաւոր. ԺԹ, 87) :

Ս. Գրքից (Երեմիայի ԺԵ, 2) կախումն ունի
Անանունը (էջ 6-7) և այնտեղ, ուր յիշած
է՝ « Ի Դամասկոսէ, ասեն, գնացեալ զ Մաւ-
սեակն (գմայրն Եդիսագառու) զընդոծինն
Աբրահամի ի Հայո, » (9) : Մի և նոյն ժամանակ
հարկաւոր է նկատել՝ որ Անանուն հեղինակը՝
Հայոց լեզվում արական և իգական սեռերի
համար առանձին վերջաւորութեան պտկասելու
պատճառով, երեւի թէ՛ բրիլէական Մաւսեակ
անունն տակ, որը նա Մարսեակ և շի-
նեկ, հասկացել է Աբրահամի սարուկին, այլ
ոչ թէ սարկուհուն, որպէս արարեւ-
նա ներկայանում է Սուրբ Գրքի յոյն թարգ-
մանութեան մէջ ըստ Եօթանասնից. « 6 δὲ
ὕδης Μᾶσση τῆς οἰχογενοῦς μὲν, οὗτος Δαμασ-
κὸς Εὐλάξερ » :

Մատնացոյց անեմ ի միջի այլոց Անա-
նունի նաեւ հետեւեալ հետաքրքրական դար-
ձուածքը (էջ 7). « Աղէքսանդր, կայսր Մա-
կեդոնացաց, որը երկու անգամ կրկնվում
է Ա. Մակարայեցոց գրքում (Ա. 1, 2. 2) :
Սուրբ Գրքի ազդեցութեան եմ վերագրում
ես նաեւ Հայոց հին նահապետների մեծա-
զոյն մասի անունների կազմելը : Բայց
այդ չէ նշանակում՝ թէ Անանունը վերցրել
է հին նշանակումում առաջին պատահած ա-
նունները և յարմարացրել հայ նահապետ-
ներին : Հետաքնին հայ նախդիր մէջ, որը
նպատակ է դրել իրեն գտնել — ստեղծել իր
նախնայորդի անունները, նրբիմաստ միտք
է յղացել՝ որոնելու նոցա հայրենի երկրի
աշխարհագրական անունների մէջ և վերա-
ստեղծել նոցա ժողովրդական ստուգաբանու-
թեան (volksetymologie) միջոցով, որ ծա-
նօթ էր նոյն իսկ Սուրբ Գրքից. իսկ այդպիսի

անունների գոյութեան հնութեանը՝ մասամբ
և հաւաստութեանը՝ գրաւական պէտք է լի-
նէր՝ որտեղ հնարաւոր էր, ամենամեծ հե-
ղինակութիւն ունեցող Գիրքը՝ Աստուածա-
շունչը : Կանգ առնելով այդպիսի մտքի վե-
րայ՝ հեղինակը, որ անշուշտ հոգեւոր կրթու-
թիւն ունեցող մի անձնատրուութիւն էր,
ուստի և անգիր գիտէր Սուրբ Գիրքը, — սկսել
է պտուել սորա մէջ Հայաստանի իրեն յայտ-
նի համեմատաբար ոչ այնքան մեծ շրջանի
տեղագրական անունների զուգարէպ կոչում-
ներ, — այն շրջանի, որին սահմանակից են
Առաջին Հայք, Հարջ գաւառը, Տուրուբե-
րան, Հայոց կենտրոնական Այրարատ աշ-
խարհը, և վերջապէս սորան կից՝ Գեղաքոռնի
գաւառը :

Նախ և առաջ որոշելու էր Հայոց նախա-
հօրը : Սորա անունը՝ հարկաւ, պէտք է մեր-
ձաւոր յարաբերութիւն ունենար Հայք երկրի
և ժողովրդի ազգային կոչման հետ, և գէթ
կողմնակի կերպով հաստատուէր Սուրբ Գրքով :
Եւ յիշուի, խորամիտ հեղինակը գտաւ իր
նպատակին կատարելապէս պատշաճ մի ա-
նուն Հայկ (ազգի անունը՝ Հայ) և փաղաքա-
կան վերջաւորութեամբ՝ հին Հայերին ծանօթ
առասպելական ազգեղնաձիգ՝ Հայկի
անձնատրուութեան մէջ, որ համապատասխա-
նում էր Բունաց Որինին, և որի փոխարէն
իսկ դրւած է նա Աստուածաշնչի հայ թարգ-
մանութեան մէջ՝ Համաձայն հեղինակի բի-
րլէական հայեացքներին ազգերի ծագման վե-
րաբերմամբ՝ Հայոց նախնայորդ պէտք է Յա-
բեթի սերունդից մէկը լինէր. դորա համար
հոգն անգամ նախապատրաստուած էր : Հա-
յաստանի առաջին քրիստոնեայ մատենա-
գիրները, հետեւելով նման հայեացքների

1. Մարգ. Եսայեայ ԺԳ, 10, — Իսկ Յովք ԼԷ, 31 :
Տես նոյնպէս Գրեգոր Նազիանզացու հայերէն
Թարգմանութիւնը « Առ որս », ուր պատահում
է Հայկ՝ Որին համաստեղութեան նշանակու-
թեամբ : Տես Հայալագ. քառ. « Հայկն բառի
տակ : Տես նաեւ հետաքրքիր առասպելական
տեղեկութիւնները Հայկ-Որինի մասին՝ Տ. Ղ.-
Ալեշանի « Հին հաւատք Հայոց », Բաւմ-Անդ
(1894, յուլիս) :

Հայոց ծագման մասին, գուցէ ոչ առանց Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի¹ ազդեցութեան, առաջացում էին իրենց ազգը Յարեթի թոռ՝ Թորգոմից (Գիրք Երեմիայի Ժ.), նորա այլապէս չեն անուանում Հայերին, բայց միայն «առն», «ազգ», «որդք Թորգոմայ»,² Անանուր միացրեց Հայոց ազգի երկու ներկայացուցիչները՝ Թորգոմի և ազգային՝ ազգացութեան կապերով։ Թորգոմի որդի՝ Կարանիւնով Հայկին, իբրեւ ժամանակակից աշտարակաշինութեան՝ Հայկը այդ իսկ պատճառով պէտք է մասնակից լինէր հին աշխարհի ամենաշանաւոր անցքին, և միայն լեզունների խառնակութեամբ յետոյ գար Բաբելոնից հիւսիս՝ աշխարհի այն գաւառը, որ իբր թէ նորանից ստացաւ Հալը³ կոչումը՝ այսինքն Հայրեր՝ վերաբերութեամբ նահապետ Հայկին՝ ազգի «հորը»։

Ինձ մինչեւ անգամ թվում է՝ թէ Անանուրի առաջ բերած աւանդութիւնը Բաբելացոց Բելի դէմ՝ Հայոց Հայկի ունեցած պատերազմի մասին՝ յառաջացել է ոչ առանց Սուրբ Գրքի ակնարկների ազդեցութեան, ակնարկների՝ որոնցից մեծ վարպետութեամբ օգտուել է մեր հեղինակը և կամ նորա ազբունքներից մէկը։

Առէթ է տուել Երեմիայի գիրքը, որ մարգարէն՝ գուշակելով Բաբելոնի և Բելի անկումը (Ծ-ԾԱ), մարգարէանում էր, թէ՛ «Եւ ի վերայ նորա (Բելայ) ազգ ի հիսու-

սոյ. նա դիցէ զերկիր նորա յապաղանութիւն», — «Ահաասիկ գունդ գայ ի հիւսիսոյ. և աղեղն և վաղակաւոր ի ձեռն իւրում... պատրաստեալք իբրեւ հնուր ի պատերազմ ի վերայ ք», — «Եւ ինդրեցից զլրժ ի Բելայ ի Բաբելոն», — Իսկ հիսուսային ազգեր ասելով, Երեմիան՝ ինչպէս երեւում է ՄԱ զլրից, ակնարկում էր ոչ միայն Մարաց, այլ և Հայոց։ Մարգարէն ուղղակի ասում է. «Չայն առք (ի վերայ Բելայ և Բաբելոնի)՝ Աշխարհեան թագաւորութեանց և Աքքանագեան զնդին», և

Այսպիսի բաւական էր նորամիտ և ճարտար Անանուրին ստեղծելու այն ակնարկի հիման վերայ հիսուսային ազգի՝ այսինքն Հայոց, առասպելական պատեք ազմը յանձին նոցա անուանադիր (eponym) Հայկի՝ Բելի — Բաբելացոց նոյնպիսի անուանադիր հետ։ Դիտւոր էր սորանից աւելի աջող և աւելի փառաւոր սկիզբն հնարել մի ազգի պատմութեան. աւանդութիւնը հաստատուում էր Սուրբ Գրքի ամենահեղինակաւոր վկայութեան վերայ։

Մի քանի այլ մանր պարագաներ Երեմիայի գրքում, որպէս են՝ հիսուսային ազգաց նեւտերի փառաբանութիւնը՝ «Իբրեւ նեւ իմաստուն պատերազմողի ոչ դարձցի ունայն», (Ծ. 9), և կամ հիսուսային ազգերին ուղղած հրաւերը՝ «Կազմեցէ աղեղունս, լցէք զհապարձս...» (ՄԱ. 11), — Սուրբ Գրքից՝ քաղած այլ տեղեկութիւններ հետ միասին ծառայել են Անանուրին հիսուսային երկրի և Բաբելոնի, Հայկի և Բելի այդ անդ պատերազմի մանրագ մանուկութիւնները նկարագրելու։

Երբ արդէն զանաւոր էր ազգային անուանադիրը՝ Հայկը, և դրուած էր Հայոց պատմութեան հիմքը, ու վարող էր աւելի մատ լինել առաջին նահապետին, եթէ ոչ Հայոց

1. Հմմտ. Euseb. Chron. Gr. p. 12 (նաեւ Aucher, II, p. 7, Chronograph. Syncl. p. 39). Θοργαμδ ἔξ οὗ Ἀρμένιοι.

2. Հմմտ. Ագաթանգեղ. (էջ 24, 382, 397, ապ. Վենետիկ, 1860) և Փառստոս (Վենետիկ, 1832, էջ 2, 32, 63) — առեւ, ազգ, լեզու, որդիք Թորգոմայ։

3. Այդ մերձաւորութիւնը, ինչպէս և ուրիշ շատ սյուշակները, չեն դիմանում քննադատութեան. զաւանթ Հարք անունը, նոյն և մի լինելով Հայր բառի յոգնակի ուղղակիւնի հետ, սակայն միանգամայն տարբեր բառ է, ինչպէս երեւում է քոգնակի տեղակիւնից. Հարք՝ սեռ. Հարքայ և ոչ թէ Հարանց (Հմմտ. և Գարա-գայիւնի «Քննական պատմութիւն Հայոց», II, էջ 149)։

1. Հմմտ. օրինակ, Դ. Թագաւոր. զրքի Ը. 13 և Թ. 24 Հայկի արհամարհական խօսքերի հետ զէպի Բելը և վերջինիս՝ Հայոց նահապետի նեւտից կրօն պարտութեան մանրագ մանուկութիւններ հետ. (Անանուր, էջ 4)։

միտ անոռանադիրը, որ կազմուած է
զրացիներէ՝ յոյներէ և պարսիկներէ հայերին
տուած կոչումից — *Αρμένιοι, Armeni¹* Բայտ-
նի է, որ փրկչական Թուրք գետ շատ առաջ
յիշվում են Մեծ և փոքր Հայք (*Armenia
Magna et Minor*). զոգանից վերջի-
նը Գիսկղեախանութի և Կոտտանդիանութի մա-
մանակ բաժանուեց երկուս՝ առաջին և եր-
կորդ Հայք, իսկ Եւստաինիանութի օրով ա-
ռաջացաւ չորս Հայք², որոնցից Առաջին
Հայքը (*Πρότη Αρμενία*), որ բովանդակում
էր իր մէջ ի Թիւս այլոց և Տարօնը³, զբը-
խաւորապէս Արմինիէ՝ էր կոչվում։ Մի և
նոյն գաւառումն էին գտնվում և Արմանեակ
բերդն ու գիւղը⁴, ըստ երեւութին՝ յոյները
անգամ ուղղակի՝ «Արմանեակ»,⁵ էին կոչում
Հայերին։ Այդ իսկ անունը՝ այսինքն ազգի
կալումը՝ «եակ», փաղաքշական վերջաւորու-
թեամբ, ընդունել է Անանունը՝ իրրեւ
երկրորդ անուանադիր, իսկ նորա կրողին՝
մերձագոյն ազգական է համարել Հայկին,
կարգելով վերջինիս որդու տեղ։

Սուրբ Գրքումն է գտնում իր բացատրու-
թիւնը նաեւ Արամանեակի կազմ — ու
որդու անունը (*Անան. էջ 2-4*), չը նայե-
լով իր յունարէն վերջաւորութեան։ Փրիս-
տութի է պարագ յետոյ յիշվում է Հայոց
կազմ-եան⁷ մի իշխանութիւն։ Անանուն հե-

ղինակը նորա համար տոհմական է ստեղ-
ծել յանձին կազմ-աթի, յենուելով՝ զուղէ,
Աստուածաշնչի «Կիլիմ», կամ «Կիլիմ»,
կոչման վերայ, որ երբայցեբեւն «արեւելք»,
է նշանակում, («որդիք Կիլիմայ», Ս. Գրքում
«կոչուած են, օրինակ, Իսմայէլացիք, որ
բնակում էին, ի գետայն Էդիպասցոց մի-
շեւ ի գետն մեծ Եփրատ¹. այստեղից է
և Անանունի «առն», կամ «կալում»,
կազմեաց (*հմմտ. Պատկանեակն վանի ար-
ձանագր. էջ 110-111*)։ — Այդ կոչմամբ
մեր հեղինակը՝ երեւի թէ հասկանում է
հիւսիսային Ասորեստանին ռահմանակից և
Միջագետքի հիւսիս — արեւելքում գտնուած
հարաւային հայոց կոչումը գաւառը (*հե-
նոփոնի Կաթօյօց*), որ կարեւն մի և նոյնն
է, ինչ որ իր յիշած Արարադը (ըստ Փառ-
տոսի, Գ, 10, Սարարադ լեան² կոչողը
գաւառումն էր), որտեղ առաջին անգամ եկաւ
Հայկը Բաբելոնից։ — Առ հասարակ Անա-
նունը որոշապէս զանազանում է հարաւային
Հայաստանի Արարադ երկիրը հիւսիսային
Հայաստանի Արարատ գաղաւթայից։ Հայկը
գալին է Բաբելոնից նախ Արարադ, այստեղ
թաղնում է իր թոռ Կապանին (այսինքն՝
Սուրբ Գրքում յիշած Կիլիմ երկրում) և ինքը
գնում զէպի հիւսիս՝ Հարը, Բէլը հե-
տամուտ և լինում Հայկին, զիմեւի հարա-
ւից՝ Արարադից։ Հարը գաւառում Հայկը
սպանում է Բէլին և կրկին իջնում Արա-
րադ, իսկ իր որդի Արամանեակին պատուի-
րում է զիմեւ զէպի հիւսիս՝ Հարը։ Արա-
մանեակի սերունդները զնացին աւելի հեռու
զէպի հիւսիս և հասան Արարադ գաղաւթ-
վայրը, որով և վերջանում է՝ Անանունի
ենթադրութեամբ, Հայաստանի բնակեցնելը
հարաւից զէպի հիւսիս՝ Արարադից (Արարա-
րադից) զէպի Արարադ (Արարատ)։

Շարունակելով Հայկի ծննդաբանութիւնը՝
հեղինակը՝ Արաման-եակ անուան ազգեցու-

1. Spiegel, Die Altpersische Keilinschriften, 2 Auflage, p. 3:

2. Հմմտ. Հայոց Աշխարհագր. Ե. Դարու, հրատ. Ք. Պատկանեակն, Պետքերուդ 1887, էջ 84:

3. Թովմ. Արժոյնեակ, Պատմ. Պետքերուդ 1877, էջ 107 «մեր ի սահման Տարօնայ Առաջին կաշեցեւը Հայոց», — Հմմտ. նաեւ, էջ 236:

4. Յովհանն. կարողիկ. Պատմ. Երուսաղ. 1867, էջ 23-24, 88, «նախ զԱրմենիկ (*հ. Մ. Չամկեանի հետադիւրը. Պատմ. Հայ. Ա. էջ 74 — Արմենիկ*), զայն որ Առաջին Հայքն անոռա-
նիւր, երկրորդ Հայք զնա Մորիկ կոչեաց», ...

5. Թովմ. Արժոյ. Պատմ. էջ 194:

6. Յովհաննէս կարողիկ. Պատմ. էջ 23:

7. Հմմտ. «Ա. Ներսէսի վարդը» (Սոփեթը, 2, էջ 33), Շահաթուհեանի՝ Երուսաղեմ (էջ 2) վերադրած Հայոց նախարարների ցուցակը:

հ. Բ. Կ. և հ. Ղ. Ալեքեանի «Արարատում, 9 մէջ բերածը»:

1. Հմմտ. Ք. Մենդոզ, Ժ. 18, Ա. Մնացորդ. Ա, 31. — Կեղեկ. Ի. 10. — Երեմ. Խ. 38:

թեան ներքոյ, գտաւ և երրորդ նահապետին՝ Արամս—յիսին իրեն քաջ ծանօթ իշխերիտի փրոնկեմում, ուր մի քանի անգամ յիշուած է համանուն իշխպտացի թագաւորը¹ ։

Ս. Գրբի ազգեցութիւնը նկատելի է մա- նաւանդ Արամայիսին յաշորդող հինգ նա- հապետներին՝ Ամասիայի ։ Գեղամի, Հարամայի, Արամի և Արայի անունն ներքի կազմութեան վերայ ։

Հայոց մի անվաներ գրուածքից յայտնի էր Անանունին Աւային Հայքին գրադի՝ Ամա- սիա քաղաքի առասպելական հիմնադրի ա- նունը, որ ըստ աւանդութեան, Հայքին էր պատկանում հնումը² ։ Սուրբ Գիրքը հաստա- տում էր այդպիսի անուան գոյութիւնը՝ ի միջի այլոց՝ յանձին երբայեցոց Ամասիա թագաւորի (Բ, Մնացորդ. 27, 1, 26), — և անաւ առաջ է գալիս չորրորդ Հայոց նա- հապետ՝ Ամասիա ։

Նոյն կերպով կազմել է Անանունը և Ա- մասիայի Գեղամ որդու և Ժառանգի անունը՝ Գեղ լեռան, Գեղ—աղունի լճի ու գետուրի ան- զամ և գուցէ Գեղամ գաւառի կոչումների հիման վերայ³, և զորան ապացոյց է գտել բիրբէական Գեղեամը⁴ (Նեեմ. Է, 51) ։

Դարձեալ, բիրբէական անունների մէջ, որոնք սկսվում են Արաւ կամ Ար լանկով, հեղինակը կարծես ինչ որ հայկական է գտնում՝ քուցէ, Արամսն—եակին մերձեցնելով ։ Այս- պէս առաջ են գալիս. Հարամս՝ Հայոց վե-

ցերորդ նահապետը՝ երեւի թէ Հրամայից ձեւակերպուած¹ (Ա. Մնացորդ. Բ. 25), — Հարմայի որդին՝ Արամս, որ համանուն է Սեմի որդի Արամի (Ա. Մնացորդ Բ, 17, Բ, 34, և այլն), վերջապէս Արայ՝ Հայոց Արա—րադ զաշտալայրից, որին ա- նուանակից է գտած Մնացորդաց մի և նոյն զբքում (Է, 38) յանձին Յաթերի որդի՝ Արայի ։ — Արային «գեղեցիկ», անակառ ի տուած, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ պարո- կերէն արայ (آري, آري) բառի թալմանու- թիւնը, որ իբրեւ «գեղեցիկ», է նշանակում ։ Իսկ այդ անուան փաստասի և Էդնիկի յի- շած առասպելական «Արա—էլ», էակի հետ մերձեցնելուց Անանունը մեծ վարպետու- թեամբ կազմել է Արայի և Շամիրամի սիրա- հարական պատմութիւնը՝ ինչպէս եւ կարծում եմ, ոչ առանց ազգեցութեան — մէկ կոյմից Դիտորի պատմութեան՝ Ասորեստանի թա- գուհու մասին, և միւս կողմից՝ զուցէ, Էդեմէս Աղէքսանդրացու յիշած աւանդութեան Էր² Հայի մասին (Ἡρόδ.) ։ Այդ հարցի առթիւ մենք աւելի մանրամասնորէն կը խօսինք մեր հետազոտութեան Ե գլխում ։

Այսպիսի ստուգարանութեան շնորհիւ Է Հայոց Մասիք (Արարատ) լեռան իր ծագու- մը ստանում է Արարհամի ստրկուհիներից մէկի՝ բիրբէական Մասիկի անունից (Եմնաց, Ժն, 2), որ իբր թէ Հայաստան էր փախել ։ Նոյն իսկ նորա սերունդների անունները՝ փառոսի, փառոսիս և փառական, որոնք՝ Անանունի ասելով, բնական էն Գեղ լե- րան մօտ՝ կազմուած են, ինչպէս ինձ թւում է, նոյն լեռան շուրջը գտնուող վայրերի առ- ղագրական անունների հիման վերայ ։ Այդ կարող էր թելադրել մեր հեղինակին Գեղ լեռան կոչման նշանակութեան (գեղեցիկ ու-

1. Հրատ. հ. Մ. Ա. գերեւանի, Վենետիկ, 1818. Բ. Ա. էջ 104, 111, 112. Բ. 60, 178 ։

2. Հմմտ. Յովհ. Կարոյ. Պատմ. էջ 38. «Սոփեք», ԺՁ էջ 33—80 ։

3. Հմմտ. Ստեփան Օրբել. Գեղամաբակ, հրատ. Մ. Էմինի, էջ 374 ։

4. Գեղեամ (Գեղեամ) ունի Վենետիկան 1860 թ. հրատարակութիւնը. աւելի հիշու է Գեղեամ կարգաւ. բայց այդ բացատրութեան ներառումը, որ ղ (Ղ) և գ տառերը՝ նմանութեան պատճառով, չփոխվում են իրար հետ ։ Հմմտ. Բառարան յատուկ անոնանց, հատոր Բ, Վե- նետիկ, 1769 ։ Ըստ երեւութի՝ Խորենացու ձեւ- ղում եղած Սուրբ Գրքի օրինակում Գեղեամ է եղել ։ Զորագրական հրատարակութիւնն եւս Գեղեամ ունի ։

1. Համալս. նոյնպէս Ռամա և Արամս— առն Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը. Յեռա Նաւեայ, ԺԷ, 25, Նեեմ. Է. 30, և այլն ։

2. Հմմտ. Նաւե Քրէթեական՝ Յուդայի առ- ղագրական «Էր», Բ. Եմնաց. ԼԷ, 3, Ա. Մնաց. Բ, 3, Գ, 21, և այլն ։ Դիտոր գիրք Բ. Էդեմէս, Stromata, V,

թիւն) նմանութիւնը յիշեալ անունների հետ, որոնք սկսվում են փառ խօսքով, որ պարսկերէն նոյնպէս գեղեցկութիւն է նշանակում¹։ Արդ՝ փառախորը բերդ և աւան էր Արարատի կողովի զաւառում, որ յիշում է Եղիշէն (Վերեա. հրատ. 1859, էջ 60)։ Նոյն տեղում էր, երեւի թէ, և Ազաթանգեղի յիշած (էջ 164)՝ «զաշն փառական», փառական էր կոչվում նաեւ Սիւնեաց երկրի զաւառներից մէկը, որ ձգվում էր Գեղարքունի լճի հարաւային եզրերի տարածութեամբ. (Ստեփ. Օրբէկ. էջ 373)։

Անունների պարսկերէն իզգուհի ծանօթ լինելովը պէտք է բացատրել նաեւ Հայկի ու թերթրդ սերունդ՝ Արային յաճորդող Հայ նահապետների կազմութիւնը՝ այն է Սարհանգի, Շառաշի, փառնաշաղի անվամբ և Զարեհի, որոնք իրենց պարսկական ծագմամբ նկատելի կերպով զանազանվում են Հայոց առաջին նահապետների անուններից, Տարօրինակ է թվում միայն այն՝ որ պարսկական անունները երևան են գալիս հայերի մէջ դեռ մարապարսկական տիրապետութիւնից շատ առաջ՝ Սենեքերիմի² անվանակէս յետոյ, երբ նոքա՝ ազատուելով Ասորեստանցոց լծից, մի առ ժամանակ անկախ էին

մինչեւ Հայաստանի նուաճումը Նաբուպոլոն նասորի ձեռքով (Անան. էջ 6)։

Արդարեւ, Սարհանգ *athleta, puginator* նշանակութեամբ, ի միջի այլոց, պատահում է *Wis 6 Rāmān* պարսկերէն հին վէպի մէջ, էջ 393. իբրեւ յատուկ անուն՝ նա, որքան ինձ յայտնի է, հայ մատենագիրներէրից և ոչ մէկի մօտ մինչեւ փարս չէ պատահում, միայն թովմա Արծրունու շարունակողը (էջ 308)՝ ԺԱ Կարում, յիշում է մի ոմն՝ «Սրահանգ Ելիմացի արինաարբու և շաղգակեր, (որ) Լառ յաւարի զգաւանն Վասպուրական», — Շառաշը Զենդ-Աեստայի *Siyavaršna* է և նոր պարսկերէնի *Siāvusr*. նորա հին ձեւն է *Siavachš* (Ֆիրդաւոսիի և Թարարիի մօտ). անս *Lagarde, Armen. Stud.* էջ 116։ Հին հայ յիշատակարաններում Շառաշ անունը մենք առաջին անգամ գտնում ենք «ս. Թադեոսի վկայաբանութեան», մէջ (հաւանականորէն Եղարաւ) ան վերջաւորութեամբ՝ իբրեւ գիւղի և նուն՝ «քաղաքագիւղի Շառաշան», (Սոփերք. Բ. էջ 13 և 61)։ — փառնաշաղ պահլաական ձեւն հին-պարսկերէնի Փարնաշօֆի (անս *Fiek, Srieach. Person.*)։ Հայ մատենագիրներից փառստան է (Ե, 15) առաջ գործածում այդ անունը սոսնական եւն վերջաւորութեամբ — փառստանգեան։ — Զարեհը իր հնչական կազմութեամբ կարող է համապատասխանել *Zarāšdrēh* (*Lagarde, Armen. Stud.* էջ 53). Իսկ ինչ վերաբերում է Սարհանգի նախորդ՝ Արմոզի անունը, նա կարող էր փոխ առնուած լինել մի և նոյն աղբիւրներից, որոնցից առնուած են և վերոյիշեալ անուններից շատերը, այսինքն Սուրբ Գրքից, Յայտնի է, որ Սուրբ Գրքի հայերէն թարգմանութեան մի քանի օրինակներում կարգացվում է ոչ սակաւ անգամ Արքիի անունը, Արգորի և Յարդիի փոխարէն (Բ, Օրինաց, Գ, 4, 19, Գաւտաշրաց, ԺԱ, 13, և այլն)։ Մի այլ լատի հետ միաորուած Արքիի՝ պատահում է և Սուրբ Գրքի յիշեալ Վենեական հարթած հրատարակութեան մէջ (Գ, Յնառ Նաւեայ, ԻԱ, 11, Թուոց Ա, 10)՝ Բարիաթարքի ձեւում։ Եւ ենթադրում եմ, որ Ա-

¹ 1. Տես Սեթիոսի հայերէն բնագիրը, հրատ. Պետրուրգի հրատարակչի ծանօթութիւնը, էջ 7։

2. Տասն անգամից աւելի է պատահում Սենեքերիմ անունը Սուրբ Գրքում, մի և նոյն ժամանակ նորա հայերէն թարգմանութեան հին օրինակներում այդ անունը այլեւայլ ձեւերով՝ Սենեքերիմ, Աննաքերիմ, Սենաքերիմ, Սենեքաբիմ, իսկ մի զէպւում (Գ. Մակար. Դ, 4) յունարէն *Σενναχρηδ* ի փոխարէն դրած է Սահարուկ (անս Միսիթաք Արքայ Բաղդադի յատուկ անունաց, Ժառն Բ, Վենեակ, 1769, էջ 206)։ Սենեքարիմ ունի և Աննուկը։ Ափսոս միայն, որ այդ հետաքրքրական տարբեր ընթերցումները (բացի վերջինից) Սուրբ Գրքի Վենեական 1860 թ. հրատարակութեան մէջ հարթուած են։ Իստրիտիսի ժամանակագր. մէջ՝ (Ա. էջ 20-22, 26-Բ, էջ 101) նոյնպէս պատահում են մի և նոյն անունն տարբեր ձեւեր — Սենեքերիմ և Սենեքերիմ։

նանունը կարող էր առած լինել Արմոզ
անունը բերլեական Արբուկից, մի և նոյն
ժամանակ նորա ձեռքի տակ գտնուած Հին
ուխտի օրինակի մէջ Արմոզ է եղել՝ փո-
խանակ Արբուկի, որ առաջացել է մ և բ
տառերի իրարու հետ շփոթելուց նոցա նմա-
նութեան պատճառով (հմտ. Սենեքերիմ և
Սենեքերիբ), և կամ Անանունի Արմոզում
մենք ունինք արտադրողների փոփոխած բի-
բլեական Արբուկ անունը: — Մի և նոյնը,
այսինքն բերլեական ծագումը, կարելի էր
վերաբերել և Արմոզի նախորդ՝ Չարեհի՝ ա-
նունը, եթէ Անանունի ծանօթութիւնը այդ
անուան հետ պարսկերէնի միջոցով վիճելի
լինէր:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է փառ-
նաւադի սերունդների ցուցակը, որից յատ-
կապէս և սկսվում է Անանունի կողմնակալ
կամ նպատակաւոր մասը: Բագարատը՝ այդ
երեսակայեալ տահմապետը Բագրատուն-
նեաց փառաւոր իշխանների, որոնք կառա-
վարում էին Հայաստանը երկու դարուց ի վեր
(է-Թ Գար Թ. Գ.), իբրեւ իշխանաց իշխան-
ներ պարսիկների և արաբների տիրապետու-
թեան օրով, և Թ դարում ձեռք բերին ար-
քայական իշխանութիւն, — մեր հատուածի
մէջ հանդրած է, յայտնի խորհրդածութիւն-
ների շնորհիւ, խորին հնութեան, որ հաս-
տատում է զէթ բնականապէս Սուրբ Գրքի
հեղինակաւոր վկայութեամբ: Անանուն Հա-
տուածի հետաքննին հեղինակին աշոգել է
գտնել այդ տահմապետի անունը Նենեմայ
զբքում (է. 59), որ Նաբուգոդոնոսորի բա-
բելոնական գերութիւնից վերադարձած իս-
րայելի սրբոց ցուցակում արգարես յիշվում
է Բաբելոնացիների կարծեցեալ նախօր
կոչմանը համանման « փաշարաբ », անունը:

Ինքը Անանունը իր աշխատութեան մէջ
ի հարկէ չէ յիշվում Սուրբ Գրքի վերայ և ոչ
էլ մերձեցնում է Հրեայ փաշարաբին Հայ
Բագարատի հետ, այլապէս ասելով՝ նա չէ
ցոյց տալիս մեզ մտածողութեան այն զոր-
ծողութիւնը, որ կատարվում էր իւր մէջ այն
րուպէում: Բայց ճանաչելով մեր հեղինակի
նուրբ եղանակները, նորա նպատակաւոր հե-
տաքննութիւններն ու մերձեցումները, դժուար
չէ հասկանալ որ Բագարատ անունն յիշելը,
և այն իսկ և իսկ Նաբուգոդոնոսորից յետոյ,
առաջացել է մարքերի միատրութիւնից՝ Սուրբ
Գրքի ազդեցութեամբ: Այդ երեւում է նաեւ
նորանից, որ Բագարատի հայր փառնաւազը
մեր Հատուածում ժամանակակից է հանդի-
սանում Նաբուգոդոնոսորին, որին նա
իբր թէ հնազանդուց. Բագարատը՝ հետեւա-
պէս, իբրեւ փառնաւազի որդին, այսինքն
նորանից մի սերունդ յետոյ, կարող էր կեն-
դանի լինել Հրէից ազատման ժամանակ բա-
բելոնեան գերութիւնից, որը, ինչպէս յայտ-
նի է, տեւեց մօտ 50 տարի:

Վերջապէս և Բագարատի այստեղ իսկ
յիշուած կապը Անգեղ աստծու հետ (Անանուն,
էջ 6) տանում է մեզ դէպի Սուրբ Գրքը:
Դ. Թագաւորաց զբքում (Ժէ, 30) Ասորես-
տանից Հրէաստան տեղափոխած այլ և այլ
բարբարոս հեթանոսների կուսքերը թուելիս՝
առած է ի միջի այլոց. « Եւ արք Բուրաբ
արարին զԱնգեղ (, Kæl ol ʾnḫrēz Xōṣṣ
ēkoṭiḡṣan tḡn Nē rḡ ʾēl) »:

Այդ ցուցմունքները դարձեալ առիթ են
տալիս Անանունին մերձեցնելու զոցա իր
հայրենիքի աշխարհագրական և ազգագրական
անունների հետ: Նորան ծանօթ էր հին Հայոց
Անգեղ-ասան դաւադը (տուն, կալուած Ան-
գեղ հայ), որ տահմանակից էր է-Ը դարե-
րում Բագրատուն ինքերին պատկանեալ
Տարուն՝ դաւադին, որ և « Առաջին Հայոց »,
կոչուած երկրի մասն էր կազմում. շատ հա-
ւանական է, որ այդ իշխանութեան տիրա-

1. Տես Գիրք Նենեմայ, ԺԱ, 24. Ա. Մնա-
ցորդաց, Ա, 44, Դ, 24:

2. Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան մէջ
այդ տեղում գրած է « որդիք փաշարաբ »,
յուշարէն՝ vlot փաշարս. Նայն անունը Եգրի Բ
Գրքում (Բ, 87) պատահում է փաշարս կամ
փաշարսիք ձեւերով եւս:

1. Հմտ. Սերիոս, էջ 101. — Թովմ. Արծրա-
նի, էջ 106... 220. — Յովնան կարողիկ. էջ 147
— 150. — Նոյնպէս Առողիկ, Պետրք. 1883, էջ 107:

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ Ե, Է, Ո, Օ ԳՐԵՐՈՒՄ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

պետութեան սահմանների մէջ էր զանազան աղյ ժամանակ և Անգղիո-տանի մի մասը, եթէ ոչ ամբողջ գաւառը: Անանուն հնդկ-նակր զիտէր նոյնպէս Տարսինի և Անգղիո-տանը սահմանակից՝ Բագրատունիների անձ, նատուր խոյր գաւառի բնակիչների մասին, թէեւ նա չէ յիշում ուղղակի նոցա անունը և բաւականում է միայն ակնարկելով նոցա «բարբարոսութիւնը», — այդ լեռնականների բնորոշ յատկութիւնը, որ դիտել են ժ. դարու մեր. մատենագիրները¹:

Այստեղ արդէն կան այնպիսի հիմունքներ, որոնցից Անանունը կարող էր բխելական անունների մերձեցումներ անել, այն է՝ Անգղիո-տանի և Բագրատունի-Փռք ժողովրդի՝ Անգղիո-տանի և Բագրատունի-Հայ ցեղի հետ (Խոյր): Իսկ այն իրողութիւնից, որ Բագրատունիները տիրել են, «Աւաջին Հայքին», (Տարսն) և նորա հետ միասին գտնւել է Անգղիո-տանին, նա նոյնացրեց երկու անունների՝ Բագրատունիների կարծեցեալ նախնոր՝ Բագրատունի, որի մէջ հնդկական ոչ առանց հիմունքի աստուածութեան գաղափար էր անսնում (գտնւել Ագաթանգեղոսի ազգեցութեան ներքոյ²), և Անգղիին, որի աստուածութիւնը հաստատուում էր Սուրբ Գրքից:

Այն թէ որպիսի ճարտար, հանճարեղ և բարդ զուգարկութիւններ, որպիսի նուրբ կռաւորսութիւններ և ծածկախորհուրդ կողմակալ նպատակներ ենք մենք անսնում Անանունի Հայոց նահապետների անունների բնորոշ և յարմարեցնելու մէջ, անունների որոնք առաջին բերանի երևում են՝ իբրեւ մէջ բերած մէկը միայն հետքից միանգամայն պարզ և բնական կերպով՝ առանց որ և է յետին մտքի, անգամ և առանց նպատակի:

Թրքմ. Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԱՆ

Շարայարեյի՝

1. Թովմա Արթուրեանի, էջ 120—121. Յովհանն կարող. էջ 130.

2. Տե՛ս Վենեա. Հրատ. 1862. «Գար (Տրդատ) հասանէր ի քաղաքագեղեց Բագրատունի, որ առաւանակել կոչի ի պարթեւական լեզուէն Գիցաւան»:

ԱՅՄԱԿԻ անցեալ տարուան օգոստոսի Սարգսնաքանով առաջարկուած էր հարցում մը Հայերէն Ե, Է և Օ, օ գրերուն հին ու նոր արտասանութեան եղանակի մասին. ներկայ յօդուածս ուղղակի պատասխան մը չէ թէ և նոյն հարցումին, սակայն անուղղակի կը շօշափէ զայն: Մեր Ե, Է, Օ տառերը տարբեր հնչումներ ունեցած են անշուշտ հնապէս, բայց որում տարբեր դիրքեր են. Ե և Օ գրերուն հնագոյն հնչումը որոշելը դիւրին է. առաջին իբրեւ պարզ օ, և երկրորդը՝ իբրեւ ա (կարգաւ առա, աւ), Աւելի զգուար է Ե և Է, սակայն շատ ալ հաւանական է որ ասոնց տարբերութիւնը, տեւողութիւնն եղած ըլլայ միայն. ե=կարճ Է, իսկ ե=երկար Է, ինչպէս կը ցուցնեն օտար տառադարձութիւնները, մասնաւորապէս յիշելով յն. Ե և Է:

Նկատելի է թէ այլեւայլ լեզուներու մէջ հնագոյն երկար Է յետոյ վերածուած է Ի-ի. այսպէս անգղ. ԵԵ, հնապէս եե=Է և այժմ Ի. — յուն. Է, հին հնչումով Է և այժմ Ի. այս երեւութիւն կը համաձայնի Հայերէնի և գրին Ի-ի վերածումը հոյովեալ և ամանցական ձևերու մէջ (սէր, սիրոյ, սիրել) ընդունելով է իբր Է:

Այսպէս թէ այնպէս, սոյն դիրքերը մեր նոր գրական ու գաւառական լեզուներուն մէջ առ հասարակ շփոթուած են. յօդուածին բուն նպատակն է ուրեմն որոշել անոնց ուղղապարհական կանոնները, եթէ երբեք կան, հիմնուելով զիստաւորապէս օրինակներու առատութեան վրայ:

Ե և Է գրերը նախ երկու դիրք կրնան ունենալ. կամ կը գտնուին ձայնաւորի բով և կամ բաղաձայնի բով:

Երբ Ե և Է ձայնաւորի բով գտնուին, ասոնցմէ իւրաքանչիւրը կը պահէ իրեն հա-